

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕОПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ

Анотація. Стаття присвячена аналізу та систематизації методологічних особливостей дослідження геополітичних процесів. На основі структуризації обов'язкові компоненти наукової методології виділені особливості геополітичних досліджень: предмет та об'єкт, умови, норми, принципи, понятійно-категоріальний апарат, концепції, теорії та методи. Охарактеризовано розширення методичного забезпечення геополітичних досліджень за рахунок системного підходу, когнітивного моделювання, теорії складних систем, синергетики.

Ключові слова: геополітика, методологія, методи геополітики, геополітичні концепції.

Annotation. This article analyzes and systematization of methodological features of the study of geopolitical processes. On the basis of structuring the essential components of scientific methodology highlighted features of Geopolitical Studies: subject and object, conditions, rules, principles, conceptual-categorical apparatus, concepts, theories and methods. Labeled expansion of methodical maintenance of Geopolitical Studies by a systematic approach, cognitive modeling, complex systems theory, Synergetic.

Key words: geopolitics, methodology, methods of geopolitics, geo-political concepts

Аннотация. Статья посвящена анализу и систематизации методологических особенностей исследования геополитических процессов. На основе структуризации обязательных компонентов научной методологии

---

¹ Кандидат економічних наук, доцент, завідувач кафедри політології, соціології та гуманітарних наук Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля

выделены особенности геополитических исследований: предмет и объект, условия, нормы, принципы, понятийно-категориальный аппарат, концепции, теории и методы. Обозначено расширение методического обеспечения геополитических исследований за счет системного подхода, когнитивного моделирования, теории сложных систем, синергетики.

***Ключевые слова:** геополитика, методология, методы геополитики, геополитические концепции*

Постановка проблеми. Світова спільнота ХХІ століття характеризується високою динамічністю соціально-політичних процесів, чому сприяє глобалізація і інформатизація простору. Масштаби, а головне швидкість протікання цих процесів, привели до феномену граничного прискорення політичного часу в мережевих структурах, зміні політичних структур і якості політичного простору. Усе це вимагає осмислення і вироблення адекватних геополітичних рішень держав.

Геополітика як наука сформувалася в ХХ столітті, виділившись з геополітичної географії. Сьогодні геополітика розглядається як самостійний розділ політичної науки про просторові стосунки між державами.

Незважаючи на численні напрацювання в цій сфері, сучасна геополітична наука немає достатнього власного методологічного інструментарію, користуючись досягненнями інших суміжних наук. Крім того, у світі не склалося єдиної точки зору з питань основних підходів до дослідження: в англо-американській геополітиці переважають кількісні методи, в європейській - якісні, що призводить до різночитання результатів дослідження. Часто, одні і ті ж події різними геополітиками трактуються абсолютно в протилежних ключах. Тут яскравим прикладом може служити американська і російська школи геополітики.

У сучасному світі геополітична методологія постійно поповнюється новими методами, запозиченими з інших наук, наприклад метод порівняльного аналізу, метод структурно-функціонального аналізу, історичний, ціннісно-орієнтований, інституціональний, системний, антропологічний, соціологічний,

психологічний, поведінковий (біхевіористський) методи. Найбільш популярними серед дослідників є міждисциплінарні підходи, серед яких провідні місця займають синергетика, універсальний еволюціонізм, конструктивізм.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням методології геополітичних досліджень присвячено досить багато наукових робіт. Проте, здебільшого, методологія розглядається в загальному контексті проблемного питання як обґрунтування отриманих результатів. Серед авторів необхідно виділити, по-перше, засновників геополітичної науки - Р.Челлена, Ф.Ратцеля, Х.Маккіндера, А.Мехена, К.Хаусхофера та ін., які перенесли методи географії в сферу геополітики і, відповідно, розглядали просторово-територіальні моделі поведінки держав на міжнародній арені.

Після закінчення Другої світової війни центр геополітичної науки перенісся в США, де сформувалися дві основні течії - атлантизм і мондіалізм. Прибічники першого (наприклад, В. Фіцджеральд, Л. Крістоф, С.Грей, Дж.Мітчелл, С.Хантінгтон), розвиваючи класику геополітичної думки, акцентували увагу на співіснуванні декількох полюсів у світовій політиці (С. Коен, Дж. Кроун, Х. деБлай та ін.), боротьбі цивілізацій (С.Хантінгтон), світо-систем (І.Валлерстайн).

Мондіалісти ж навпаки, стверджували, що у сучасному світі можливе існування лише одного потужного політичного центру, який буде здатний контролювати міжнародні процеси на глобальному рівні. Найбільш яскравими представниками цієї течії є Г. Кісінджер, З.Бжезинський, Ф. Фукуяма.

Увага європейської школи геополітики була переорієнтована на внутрішні проблеми, фокусування на регіональному розвитку. Тут необхідно відмітити І.Лакосту, А. Зігфріда, М. Фуше, П.-Н. Жиро, ідеї яких зосереджені на регіональних стійких комплексах або блоках держав. І.Лакоста розглядає геополітику як соціологічний інструмент, що дозволяє вивчати і аналізувати політичні переваги населення різних держав. А. Зігфрід досліджував співвідношення геополітики, геостратегії і ідеології, що дозволило йому сформулювати закономірності електоральної геополітики.

Ідеологія "нових правих", що виникла в 1960-х роках у Франції, базується на принципі культурної і духовної єдності, а не на механічному об'єднанні територій. Саме це відрізняє і методологію сучасної європейської геополітики.

Серед українських учених проблема методології геополітичних досліджень до останнього часу не стояла. Засновники вітчизняної геополітики (Т. Шевченко, М. Драгоманов, І. Франко, М. Грушевський, М. Костомаров, І. Лисяк-Рудницький та ін.) дотримувалися ліберально-ідеологічної концепції і відповідно використали її ж методологію. Значний період часу українська, як і уся радянська, геополітична наука знаходилася "під заборонаю" і тільки з падінням Радянського Союзу почала відроджуватися. Питанням геополітики як сучасної наукової дисципліни присвячені роботи В. Білоуса, В. Копейка, Ю. Макара, Г. Перепелиці, А. Романюка, С. Федуняка. Окремі питання методології геополітики розроблені І. Добронравовою, О. Добржанською, С. Губерським, М. Згуровським, Д. Нелипою та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. В українській політичній науці і геополітиці спостерігається дві тенденції: перша – це заперечення усього "радянського", російського і копіювання або наслідування західних шкіл; друга - це заперечення усього західного і наслідування російських колег. Відповідно, в такій боротьбі сформуватися повноцінній геополітичній школі, яка має власні погляди на проблеми, досить складно. В той же час, інтенсивність і різноманітність політичних і геополітичних процесів, що відбуваються в Україні, дають велику емпіричну базу для досліджень, а результати можуть внести значний внесок у розвиток світової геополітичної науки. Вищесказане визначає проблемну область геополітики - узагальнення накопиченого досвіду і розробка таких методів і моделей, які відповідали б сучасним геополітичним процесам у світі.

Мета статті - проаналізувати і систематизувати методологічні особливості дослідження геополітичних процесів, виділивши при цьому ряд обов'язкових компонентів.

Методологія - це вчення про організацію діяльності [11]. Під вченням про організацію, в даному випадку, розуміється цілісна система особливостей, принципів, умов, норм наукового пізнання відносно об'єкту і предмета.

Геополітика (від грец. "гео" - земля, "політик" – мистецтво управління державою) є мистецтвом управління державою згідно з її географічним місцезнаходженням. Відповідно, методологією геополітики виступає вчення про організацію пізнання мистецтва управління державою (суспільством) згідно з її географічними особливостями, яка характеризується цілісною сукупністю особливостей, принципів, умов і норм забезпечення результатів цього виду діяльності.

Виходячи з вищесказаного, основи геополітичної методології повинні включати ряд компонентів, що характеризують геополітику:

- об'єкт і предмет дослідження;
- умови і особливості дослідження;
- принципи і норми дослідження;
- форми, способи і методи дослідження.

Більшість авторів погоджуються з тим, що об'єкт і предмет геополітики є досить розмитими - скільки підходів, стільки і областей дослідження. Перше визначення геополітики дав Р.Челлен, тим самим і позначивши її предмет: геополітика – це вчення про державу, де держава - це географічний організм, який розвивається в певному просторі [7]. Ґрунтовніше визначення було дане К. Хаусхофером в німецькому журналі "Zeitschrift fur Geopolitik" : геополітика є наука про відношення землі і політичних процесів. Вона ґрунтується на широкому фундаменті географії, передусім географії політичній, яка є наукою про політичні організми в просторі і про їхню структуру. Більше того, геополітика має на меті забезпечити належним засобом політичну дію і надати напрям політичного життя в цілому. Тим самим геополітика стає мистецтвом, саме мистецтвом керівництва практичною політикою [17]. Геополітичні події кінця ХХ початку ХХІ століття підтверджують це розуміння геополітики. Згідно з вітчизняними уявленнями про геополітику, вона є міждисциплінарним вченням про геопросторові політичні системи різних ієрархічних рівнів (від

локального до глобального) [6]. Розвиток ситуації в Україні і, відповідна реакція світової спільноти, говорять про те, що у сучасному світі геополітика є керівництвом до дії в міжнародних відносинах : укладення союзів, початок воєн, здійснення реформ, структурна перебудова суспільства, введення масштабних економічних і політичних санкцій і т. д.

Ми не зупинятимемося детально на різних трактуваннях геополітики, яких існує більше 300, а відмітимо лише їх загальну ознаку - географічне положення держави або союзу держав визначає її внутрішню і зовнішню політику. Таким чином, предмет геополітичних досліджень можна сформулювати як процес формування внутрішньої і зовнішньої політики держави або союзу держав (блоку) згідно з її географічними особливостями. У сучасних роботах з геополітики географічні особливості відносять на другий план, а вперед висувуються економічні, військові, технологічні, інформаційні чинники, обґрунтовуючи це появою нових міжнародних акторів - транснаціональних корпорацій, міжнародних організацій, міжнародних терористичних угруповань та ін. Проте, однозначно погодитися з такою позицією ми не можемо, по-перше тому, що багато в чому розвиток перерахованих чинників був і є можливим саме завдяки географічному положенню; а по-друге, держави і союзи(блоки) держав виступають все ж провідними акторами світової політики як єдині, хто легітимно може застосовувати силу. Об'єктом геополітики виступає геополітичний простір світу, включаючи усіх суб'єктів цього простору.

Умови і особливості дослідження геополітичних процесів формуються під впливом конкретних цілей і завдань, предметного поля. Особливістю будь-якого геополітичного дослідження є взаємозв'язок географічних, просторових, політичних і культурно-цивілізаційних характеристик, які дозволяють використати геополітику як техніку моделювання та інтерпретації політичних процесів. Зародившись у кінці XIX - початку XX століть геополітика виробила ряд концептуальних особливостей і/або умов, згідно з якими і будуються моделі геополітичної поведінки держав. Серед таких особливостей/умов необхідно виділити наступні:

1) "Затвердження фундаментального дуалізму, відбитого в географічному облаштуванні планети і в історичній типології цивілізації" [7] Виражається цей дуалізм у боротьбі між "теллурократією" (сухопутною могутністю) і "таласократією" (морською могутністю). У різні часи ця боротьба зводилася до протистояння торгової цивілізації (Карфаген, Афіни, США і Західна Європа) і цивілізації військово-авторитарної (Рим, Спарта, Росія і Китай).

2) В основі усіх геополітичних концепцій лежить ідея контролю над географічним простором від локального до глобального різними методами /формами/ засобами, включаючи військові, політичні, демографічні, економічні, релігійні, інформаційні, ідеологічні, технологічні і культурно-цивілізаційні.

3) Будь-які геополітичні концепції, теорії та ідеї є відображенням осмислення(знання) політичного процесу тієї країни або того місця, де живе і працює дослідник, тобто геополітик завжди буде ангажований.

4) Системний і інтеграційний характер геополітики обумовлює її зв'язок з географією і перетин з історією, політологією, економікою, соціологією, культурологією, філософією, юриспруденцією, дипломатією, глобалістикою, регіоналістикою, демографією, етнографією, екологією, військовою справою і т.д. Сучасні геополітичні дослідження представлені низкою наукових шкіл, найбільш відомими з яких є :

- класична геополітика (до закінчення Другої Світової Війни) представлена "органічною школою" Ф. Ратцеля, теорією "Heartland" Х. Макіндера, теорією "морської могутності" А. Мехена, концепцією "посібілізма" Відаля де ля Бланша, концепцією "Rimland" Н. Спайкмена, теорією "континентального блоку" (великих просторів) К. Хаусхофера та ін.;

- сучасні геополітичні теорії і школи (до початку 1990-х рр.) представлені ідеями атлантизму і неоатлантизму Д. Майнінга, Г. Кісінджера, С. Хантінгтона; ідеями мондіалізму і неомондіалізму Ж. Атталі, К. Санторо, Ф. Фукуяма; "нові праві" - Ж. Тіріар, І. Лакоста; концепція "неоєвразійства" Л. Н. Гумилева; теорія "зіткнення цивілізацій" С. Хантінгтона та ін.

Саме ці школи сформували і основний понятійно-категоріальний апарат геополітики, в якому основними або базовими поняттями виступають геополітичний простір; геополітичне поле; геостратегічний регіон; геополітичний регіон; геополітичні лінії; геополітичне суперництво; геостратегія; кордони; національна безпека держави; національний інтерес; національна потужність; територія; експансія. Крім того, не можна не виділити і специфічні поняття-категорії, привнесені до геополітики різними школами: хартленд, римленд, панідея, "великі простори", геоцивілізації, сфера впливу, баланс потужності, буферна зона, країни-сателіти, біполярний-багатополярний світ, залякування, маргінальний пояс, інтеграція-дезінтеграція, динамічна рівновага інтересів і т. д. Детальніше ці і багато інших термінів можна розглянути в роботах [1, 3, 8, 14].

Принципи геополітичних досліджень базуються на методологічних принципах класичної філософії, а саме: системність, територіальність, єдність, симетрії, пояснення, простоти, спостережливості, історизму [4]. Як відмічає Ю.Тихонравов, методологію більшості геополітичних концепцій відрізняє розмитість, схильність до абсолютизації впливу якого-небудь чинника, спрощення ситуацій, прагнення запозичувати з суміжних наук модні теорії і концепції. Проте зайва математизація і інформатизація геополітики може привести до втрати якості самого дослідження і його висновків, а також до непрактичності результатів [15]. Традиційними методами геополітичних досліджень можна назвати: історичний метод, ціннісно-нормативний метод, інституціональний метод, метод порівняльного аналізу, системний метод, структурно-функціональний метод, антропологічний метод, психологічний метод, соціологічний метод, біхевіористичний метод (поведінковий), реконструктивний; хронологічний, хорологічний, картографічний, дієвий та ін. До теперішнього часу найбільш ефективними інструментами дослідження геополітичних процесів вважалися:

- картування - робота з картою, джерело інформації - географічна карта і письмовий текст (що коментує її);

- використання геокартоїдів [12] - креслень, що зображують ту або іншу реальну або вигадану територію, але які зображують її спрощено, без обов'язкового дотримання усіх правил класичної картографії;

- використання концептуально-графічного моделювання, простим аналогом якого є структурно-логічні схеми;

- аналіз кількісних даних, тобто тих або інших числових параметрів і числових співвідношень. Проте, при збереженні базових карт, відбувається подальше насичення арсеналу геополітологічного дослідження. У роботах дослідників геополітики проявляється визначення когнітивних методів, наприклад, робота з "віртуальними геополітичними ансамблями (образами), що розглядаються як поля дії певних політичних сил" [9, С. 76]. Все більша увага починає приділятися сучасним методам дослідження складних систем, таким, як системному підходу [10, 16], ситуаційному аналізу [13], синергетиці [2, 5].

Історія розвитку геополітики як наукової дисципліни показує, що до початку ХХІ століття були сформовані дві домінуючі методологічні особливості:

1) Вибір фактів - побудова моделі - непрогнозована подія - загибель моделі;

2) Побудова моделі - підгонка фактів – непрогнозована подія - підгонка моделі.

Перша особливість відноситься до класичної геополітики, коли на основі сукупності відібраних дослідником фактів будувалася модель геополітичного розвитку ситуації, на основі якої робилися висновки і будувалися прогнози. У певний момент прогноз не збувався, оскільки в ситуації з'являвся новий чинник впливу - непрогнозована подія, після чого модель відкидалася і будувалася нова. Як приклад можна привести боротьбу реалістичної та ідеалістичної концепцій міжнародних відносин, теорії засновників геополітики Ф. Ратцеля і Р.Челлена.

Друга особливість відрізняє сучасних геополітичних дослідників, хоча передумови були закладені ще Х.Маккіндером в його теорії хартленду. Х.Маккіндер після кожної непрогнозованої події розширював поняття

"хартленду" до потрібного для його досліджень значення. Сьогодні можна знайти велику кількість публікацій, що описують ту або іншу геополітичну ситуацію з різних сторін, і при цьому наводяться фактичні дані, покликані забезпечити доказову базу авторської теорії. Якщо в розрізі країн, то тут необхідно виділити американських (З.Бжезинський) і російських (К.Гаджиєв, В.Цимбурський та ін.) геополітиків, теорії яких багато в чому побудовані на запереченні один одного.

На сучасному етапі розвитку геополітичної науки найбільш оптимальними є концепти, побудовані за принципом "якщо - те" або "що - якщо". Такі концепти дозволяють аналізувати і прогнозувати різні сценарії і у міру вступу емпіричних даних (фактів) навчати модель, а не "підганяти" під запити користувачів. У зв'язку з цим найбільш актуальними стають теорія самоорганізації і синергетичний підхід.

Нині відбуваються інтенсивні зміни в системі міжнародних економічних і політичних відносин, які склалися після другої світової війни, природним чином зростає значення розвитку методів аналізу і прогнозу геополітичної динаміки. Реалії, що склалися, диктують необхідність науково обґрунтованого осмислення геопростору, який змінюється. Для цього необхідно розвивати об'єктивні методи аналізу геополітичних процесів, які повинні стати невід'ємною частиною систем підтримки ухвалення рішень на різних ієрархічних рівнях.

Висновки. Систематизація методології дослідження геополітичних процесів дозволила скласти структурну схему і виділити обов'язкові компоненти, серед яких специфічні умови і особливості дослідження геополітики пов'язані з дуалізмом і географічним детермінізмом, ангажованістю дослідника і інтеграційним характером самої політології. Останнє обумовлює використання широкого спектру практичних методів і методик дослідження. Проте, у зв'язку із зростаючим динамізмом геополітичних процесів класичні методи вимагають ревізії і розвитку нових, відповідних сучасному інформаційно-орієнтованому суспільству.

Список використаної літератури

1. Бакланов П. Я. О категориях современной геополитики // Известия РАН. Серия географическая. 2003. № 2.
2. Білоус В.С. Синергетична парадигма і політична діяльність: методологічний потенціал та ефективність його реалізації / В.С. Білоус // Філософія. Політологія. 2006. - №81-83. – С.8-9.
3. Волинчук А.Б. Категориально-понятийный аппарат геополитических исследований / А.Б. Волинчук // Гуманитарные исследования в Восточной Сибири и на Дальнем Востоке . 2008. №2. С.28-38.
4. Волинчук А.Б. Теоретические основы геополитических исследований – старые и новые правила / А.Б. Волинчук // Вестник ТОГУ, 2009. - №4(15). – С. 245 – 252.
5. Воронкова В.Г. Місце і роль синергетики у пізнанні соціальних процесів та розвитку сучасного суспільства / В.Г. Воронкова // Гуманітарний вісник ЗДІА. 2012. - № 48. – С.5-24
6. Гольцов А.Г. Геополітика та політична географія. Підручник. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 416 с.
7. Дугин А. Г. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Мыслить пространством. — М.: Арктогея- центр, 1999. — 928 с.
8. Желтов В.В., Желтов М.В. Геополитика: история и теория: Учеб. пособие. – М.: Вузовский учебник, 2011. – 445 с.
9. Замятин Д.Н.Метагеография: Пространство образов и образы пространства. – М., 2004. – С. 76.
- 10.Неліпа Д.В. Системний аналіз в політології: теорія, методологія, практика / Д.В. Неліпа. - К.: Центр учбової літератури, 2011. – 312 с.
- 11.Новиков А.М., Новиков Д.А. Методология / А.М. Новиков, Д.А. Новииков. – М.: Синтег, 2007. – 225 с.
- 12.Переслегин С.Б. Новые карты будущего, или Анти-Рэнд. – М.; СПб., 2009. – С. 19-29.
- 13.Примаков Е.М., Хрусталеv М.А. Ситуационные анализы. Методика проведения. Очерки текущей политики. Вып. 1. – М., 2006.

- 14.Словник геополітичних термінів та понять / Національний ін-т проблем міжнародної безпеки ; Науково-дослідний ін-т українознавства ; за заг. ред. О.С. Власюка, П.П. Кононенка ; [упоряд. і ред. В.С. Крисаченко]. – К.: ФОЛІАНТ, 2008. – 208 с.
- 15.Тихонравов Ю.В. Геополитика: Учебное пособие / Ю.В. Тихонравов. - Учебное пособие. М. : ИНФРА-М, 2000. -269 с.
- 16.Шабров О.Ф. Системный подход и компьютерное моделирование в политологическом исследовании // Общественные науки и современность. – 1996. – № 2.
- 17.Dorpalen Andreas. The World General Haushofer. Geopolitics in Action. New York, 1942, - p. 24-25